

ТЕМА

Українська держава і право епохи національних державотворчих пошуків 1917-1921 років».

Частина 1.

**Держава і право Східної України у складі імперії
(кінець ХІХ – початок ХХ століть).**

Семінарське заняття № 7. Державний апарат і право Української Народної Республіки, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки

Особливості формування територіального устрою Східної України наприкінці XVIII -початку XIX століть.

Адміністративний поділ. Лівобережна Україна – Чернігівська, Полтавська та Харківська (до 1835 року Слобідсько-Українська) губернії. Правобережна Україна – Волинська, Київська та Подільська губернії. Південна (Степова) Україна – Херсонська, Катеринославська та Таврійська губернії. Повіти. Волості. Міста з правом самоврядування (Київ до 1834 року). Повітові та губернські міста. Градоначальства. Особливий правовий статус м. Одеси.

Суспільний устрій України. Конституційні права та обов'язки населення. Джерела державного права. **Звід Законів про стан людей в державі (зібрання п'ятнадцяти Зводів законів імперії 1834 року):** Книга I. Про різні роди станів і відмінності прав, їм присвоєних. Положення загальні (ст. 1-12). Розділ I. Про дворянство (ст. 13-172). Розділ II. Про духовенство (ст. 173-239). Розділ III. Про міських обивателів (ст. 240-385). Розділ IV. Про сільських обивателів (ст. 386-542). Розділ V. Про кріпосний стан (ст. 543-712). Розділ VI. Про стан іногородців (ст. 714-889.). Розділ VII. Про стан іноземців (ст. 890-930); Книга II. Про акти станів. Положення загальні (ст. 931). Розділ I. Про загальні акти станів (ст. 932-962). Розділ II. Про окремі акти станів (ст. 963-1009). Розділ III. Звід Статуту про ревізію або народний перепис (ст. 1010-1107). **Том XI «Законів про стани» Зводу законів імперії 1857 року.** Становий антагоністичний поділ. Дворянство. Селянство. Міщанство. Козацтво. Робітництво. Почесні громадяни. Формування чиновницького апарату. Соціальне значення інтелігенції.

Державний лад імперії. Центральні органи влади та управління. Правові джерела: Звід установ державних і губернських - Основні закони та установи державні; Звід установ державних і губернських; Установи губернські; Звід установ державних і губернських: Статути про службу цивільну; Звід Статутів про повинності рекрутські і земські; Звід Статутів казенного управління; Звід Статутів казенного управління; Звід Статутів казенного управління. Звід Статутів казенного управління. Звід законів імперії 1857 року. **Імператорська влада** (абсолютна, а з 1906 року конституційна). **Державна рада** - найвищий законодавчий орган Російської імперії,

що діяв в (1810-1906) та вищий законодавчий орган з трьох (1906 1917). **Власна Його Імператорської Величності канцелярія**. Проіснувала до краху імперії в 1917. З 1826 і до 1881 Власна канцелярія поділялась на декілька самостійних відділень, значення кожного дорівнювало міністерству. Перше відділення займалося підготовкою найвищих указів, наказів і рескриптом, контролем за їх виконанням, поданням государю доповідей та прохань. Друге відділення займалося систематизацією права та створення нового законодавства з 1826 – 1866 р.р., а надалі складання окремих законопроектів. **Першим Керуючим Другого відділенням був призначений професор Петербурзького університету, перший декан юридичного факультету, та одночасно ректор Петербурзького університету Михайло Андрійович Балугьянській, завдяки якому був створений Звід законів імперії редакції 1834 року та наступна його редакція 1843 року**. Третє відділення займалося розшуком і слідством у політичних справах, здійснювало цензуру, боролось з старообрядництва і сектантством, розслідувало справи про жорстоке поводження поміщиків з селянами і т. д. В 1839 р. приєднано Жандармський корпус. Четверте відділення займалося справами благодійності: жіночим освітою, притулками, охороною здоров'я. **Комітет міністрів імперії** - вищий адміністративний орган державного управління імперії. Створений у ході реформи центральних органів державного управління. Комітет функціонував як нарада міністрів при особі імператора для координації міжвідомчих зв'язків. Комітет міністрів складався з присутствія, членами якого були: міністри військових, морських, закордонних справ, комерції, юстиції, внутрішніх справ, міністри фінансів і народної освіти; товариші міністрів; чиновники присутствія та канцелярії; управляючий справами. **Рада Міністрів імперії** - вищий орган виконавчої влади, діяльність якого відбувалася в два етапи (осінь 1857—1905, 19 жовтня 1905 — лютий 1917). **Урядовий Сенат** до 1864 року - статус інституції адміністративної юстиції, прокуратури та суду із такими функціями: розгляд адміністративно- судових справ, нагляд за державним апаратом через губернських і повітових прокурорів, а також охорона і підтвердження особливих прав різних станів. Вплив судової реформи 1864 року на структуру і напрями діяльності Сенату, та перетворення його на вищу судову установу. Перебудова законодавчої влади за змінами у **Томі I Зводу законів**

«Основні закони імперії» 23 квітня 1906 року. Компетенція імператора. Формування та функції Державної Ради. Вибори та повноваження Державної Думи.

Місцева адміністрація. Після заведення на Україні губерній на чолі їх стояли губернатори з помічниками — віце-губернаторами. На поч. XIX ст. і на Лівобережжі («Малоросійське» генерал-губернаторство), і на Правобережжі існували генерал-губернатори, яким підлягали губернатори відповідних губерній. Пізніше генерал-губернатор із дуже широкими компетенціями був лише в Києві; йому підлягали подільський, волинський і київський губернатори. Губернаторові підлягало губернське правління в справах адміністративних і казенна палата із скарбівницею (казначейством) в справах фінансових. Після реформ 60-70-х років XIX століття губернські установи ускладнилися створенням ряду постійних нарад — присутствій, очолюваних губернатором, в складі губернського предводителя дворянства (маршалка), віце-губернатора, управителя казенної палати, голови суду, голови губернської земської управи, міського голови тощо. Окремі присутствія в селянських справах, у військових справах, у земських, міських справах, фабричні, шляхові тощо. Губернські акцизне управління, управління земельних справ і державних маєтків, статистичний комітет тощо. **Повітові органи державного управління:** капітан-справник, (пізніше повітовий справник), що очолював поліцейне управління, до 1862 р. вибраний дворянством, а пізніше призначуваний губернатором; дворянський повітовий з'їзд; земські начальники, військова та інші постійні наради – присутствія; комісії, (біля 10), очолювані повітовим маршалком. **Поліція.** Керівництво поліцією в губерніях належало губернаторові і губернському правлінню. Управління жандармерії (політична поліція). Повітові поліцейні управління під керівництвом справника. В містах - міські управління з поліцмейстером. Протипожежні команди. У губерній містах (Одеса, Миколаїв) функції губернаторів виконували міські градоначальники.

Судоустрій. Дореформений 1864 року становий судоустрій та судовиробництво. Судова система реформою 1864 року: 1) загальні судові установи: окружний суд звичайно в губерніях (із судом присяжних для карних справ), судова палата як апеляційна інстанція (Київ, Одеса, Харків); 2) мирові судові установи для дрібніших справ: мировий суддя, з'їзд мирових суддів як апеляційна інстанція (касаційною

інстанцією для всіх цих судів був Сенат); 3) спеціальні суди: селянські, комерційні, духовні й військові. Судові функції земських начальників: нагляд над діяльністю адміністрації волостей; судочинство над селянами.

Самоврядування. Джерела місцевого самоврядування. Участь населення у публічному самоуправлінні – станові дворянські представництва і земські та міські установи місцевого самоврядування. Органами станового представництва дворян були губернські й повітові предводители дворянства (маршалки), яких обирали на 3 роки дворянські зібрання; губернського предводителя затверджував цар, а повітового — губернатор. **Самоврядна організація селян.** Її органами були: сільський сход із господарів, виборний сільський староста; волосний сход із виборних від селян, по одному від 10 дворів, і всіх волосних та сільських урядових осіб; волосний старшина; волосне правління із старшини, сільських старост та збирачів податків; волосний суд, який складався з 4 — 12 членів і розглядав дрібніші цивільні й карні справи, вирішуючи їх за своїм моральним переконанням (по совісті) й часто використовуючи українське звичаєве право. Селянське самоуправління було дуже обмежене наглядом адміністрації. Нагляд над селянами і їх самоуправлінням виконували до 1874 р. так звані мирові посередники, потім, до 1889 р., повітові наради (присутствія) в селянських справах, а від 1889 р. — земські начальники — адміністративно-судові органи з дуже широкими компетенціями. **Міське самоврядування.** Грамота на права та вигоди містам імперії (Жалувана грамота містам) 1785 року. **Положенню про громадське управління міста Одеси 1863 року. Міські положення 1870 та 1892 років.** Дореформене міське самоврядування складалось зі загальної міської думи та її виконавчого органу шестигласної думи за наявності наставлених згори городничих і поліцмейстерів, взаємини яких з думами не були твердо регламентовані. **Реформована міська самоуправа** спиралася на майновий ценз, тобто на власників нерухомого майна і торговельно-промислових підприємств. Пореформені органи міського самоврядування : міська дума, як постійний орган обирає на 4 роки, і міська управа, в складі міського голови і 2 або 3, у Києві й Одесі — 6 членів, з різними виконавчими органами. Члени — гласні міської думи (від 20 до 60 членів; у Києві, Одесі, Харкові — 80) обиралися прямим голосуванням міськими виборчими

зібраннями за участю тільки власників більшого нерухомого майна і торговельно-промислових підприємств. Нагляд над міським самоуправлінням і затвердження всіх важливіших постанов належали губернаторові, губернській нараді (присутствію) в міських справах і міністрові внутрішніх справ. **В містечках** було заведено спрощене самоуправління із зборами міських уповноважених (15 - 20 осіб) і міським старостою, обираними сходом господарів теж на 4 роки. **Земське повітове та губернське самоврядування. Положення про губернські та повітові земські установи 1864 та 1890 років.** У Полтавській, Харківській, Херсонській і Чернігівській губерніях земське самоврядування заведено з 1865 р., в Катеринославській і Таврійській - з 1866 р., в Бессарабській з 1869 р., а в Київській, Волинській і Подільській з деякими змінами законом з 14. III. 1911. До компетенції земських установ належали місцеві й побутові справи: завідування майном, добродійними закладами, медична допомога населенню, санітарна справа, у великій мірі народна освіта, особливо початкові й фахові школи, опіка над місцевими шляхами, піднесення с.-г. справи, підтримання ремісничих заходів, кооперація, статистика, видавання загальнообов'язкових постанов у цих ділянках тощо. **Органами повітових земських установ** були: повітове земське зібрання, повітова земська управа; губернське земське зібрання і губернська земська управа. До складу повітового земського зібрання входили, крім вибраних членів — земських гласних, також представники духовництва й місцевий міський голова. Виборча система була збудована на основі майнового цензу і станового принципу. Вибори провадилися двома стадіями: в першій — земський виборчий з'їзд дрібніших землевласників (не селян), поділений на дві групи — дворян і інших власників, вибирав уповноважених на повітове земське виборче зібрання; в другій — земське виборче зібрання більших власників і згаданих уповноважених, теж поділене на групи дворян і ін. власників, вибирало повітових земських «гласних» (дворяни звичайно в 3 — 5 разів більше гласних, ніж інших станів). Селянський стан представляли гласні по одному від волості, вибрані губернатором з-поміж кандидатів, запропонованих (закон 12. VI. 1890 р.) волосним сходом. **До складу губернського земського зібрання** входили: губернські земські гласні, обирані в різній кількості повітовими земськими зібраннями (напр., у Полтавській губернії

повіти Полтавський і Золотоніський — по 5, усі інші — по 4, разом 62), а також усі повітові предводителі дворянства в губернії, всі голови поштових земських установ і декілька представників державних установ.

Джерела права. Стан українського звичаєвого права. Парубоцькі громади. Практика українських волосних судів. Мусульманські адати. Спроба систематизації інститутів звичаєвого права в Україні на початку ХХ століття. Міжнародні звичаї. Нормативно-правові акти. Імперське законодавство. Укази. Маніфести. Загальні та місцеві положення. Закони. Устав, кодекс, уложення. Судові статuti. Зміни у Основні закони імперії 1906 р. Церковні норми. Міжнародні договори. Судова практика Сенату. Підзаконні акти міністерств та, департаментів. Нормотворчість земських та міських установ самоврядування. Фабричні закони. Нормативні акти стосовно України пер пол. ХІХ ст. Сільський судовий статут 1839 року Указ 1835 року « Про Малоросійські чини, які надавали право на дійсне або спадкове дворянство». Указ 1831 р. «Про розбір шляхти у західних губерніях і про устрій цього роду людей». Закон 1827 р. «Про право дворян створювати ремісниче виробництво, фабрики і заводи». «Правила для управління маєтками за затверджених для них інвентарям» 26 травня 1847 року - акти, які упорядкували землекористування та повинності поміщицьких селян у Правобережній Україні і Литві.

Причини та основні етапи систематизації загальноімперського права у пер. пол. ХІХ ст. Комісія складання законів при Олександрі І. 16. ІІІ 1801 р. Друге відділення Особистої Його Імператорської Величності канцелярії 31. І 1826 р. **Правові погляди М.А. Балуг'янського та його заслуга в систематизації права.** Складання реєстрів узаконень. Акти історичні. Судові рішення. Акти церковного відомства. Кодифікаційний відділ Державної ради (1882-1893). Відділ зводу законів Державної канцелярії (1893-1917). **Інкорпорація права.** Повне зібрання законів імперії 1. ІІІ 1830 р. Три видання Повного зібрання: 1-е вид. 1830 р. (більше 30 тис. правових актів з часу Соборного уложення 1649 і до 12. ХІІ 1825 р., 45 томів тексту); 2-е вид. 1884 р. (60 тис. актів з 12. ХІІ 1825 до 28. ІІ 1881 р., 55 томів); 3-е вид. 1916 р. (40 тис. правових актів з 1. ІІІ 1881 р. до кінця 1913 р., 33 томи). Хронологічний порядок викладення. Зміст (маніфести, установи, положення, уложення, устави,

рескрипти, думки Державної ради, журнали Комітету і Ради міністрів, іменні укази тощо, хронологічний і алфавітно-предметний показники). Рескрипт от 5. IV 1830 р. Миколи I. Історико-правове значення Повного зібрання. **Кодифікація права другої чверті XIX ст. Звід законів імперії 1835 р.** Джерела Зводу. Значення Повного зібрання 1830 р. Литовські статuti та збірники магдебурзького права. Рецепція зарубіжного права (німецького, французького, англійського тощо). Заслуга нормотворчості кодифікаторів Три видання – 1832, 1842 та 1857 років. Введення в дію 1. I 1835 р. указом Миколи I. Порядок доповнення тексту. Структура (8 розрядів і вміщених у 15 томах, 42 тис. статей). 1892 р - 16-ий том Зводу. Зміст: норми державного права (т. 1 – 4, 9), фінансове право (т. 5 – 8, 11 - 12), цивільного та земельного права (10 т.), поліцейське право (т. 13 - 14), кримінальне право (15 т.). Том 16 (судоустрій та судочинство). Особливості введення в дію Зводу законів імперії в Лівобережній (1840), Правобережній (1842) та Південній Україні. Чинність норм місцевого українського права в Полтавській та Чернігівській губерніях. Практичне застосування Зводу юристами. **Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.** Порядок підготовки проекту Уложення. Джерельні матеріали. 15 том зводу законів 1835 р. Узагальнення чинного кримінального законодавства Росії XVIII - поч. XIX ст.ст., судової й адміністративної практики та звітів Мін'юсту. Табелі злочинів. Запозичення положень з шведського, пруського, австрійського, французького, баварського, неаполітанського, грецького, римського, саксонського та інших європейських кримінальних кодексів. Кримінальне законодавство Англії. Ознайомлення з новими проектами зарубіжних кримінальних уложень. Структура. Загальна частина (розділ I, 181 ст.). Особлива частина Уложення (розділи II—XII). Поняття злочину та проступку. Ієрархія видів злочинів. Визначення покарань. Три наступні редакції – 1857, 1866, 1885 років. Строки дії Уложення в Україні.

Кодифікація права др. пол. XIX - поч. XX ст.ст. Основні економічні та політичні причини систематизації права та державних реформ. Правова основа селянської реформи 1861 р. Демократичне реформаторство 60-70 рр. XIX ст. Юридичне оформлення всестанового місцевого самоврядування. Земська реформа в Україні. Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. Міське положення

1870 р. та його дія в Україні. Положення про губернські і повітові земські установи 1890 р. Нове міське положення 1892 р. Правове забезпечення Судової реформи 1864 р. та її особливості проведення в Україні. Судові статuti 1864 - 65 рр. Правові підстави контрреформ 80-90 рр. XIX ст. Положення про заходи по охороні державного порядку і громадського спокою 1881 р. Положення про воєнне становище 1892 р. Закон про земських дільничних начальників 1889 р. та інші репресивні заходи адміністративно-поліційних органів на Україні. Оновлення зводу законів імперії. Уложення про покарання кримінальні і виправні редакції 1866 і 1885 рр. Військове законодавство. Військовий статут про покарання 1875 р. Військово-морський статут про покарання 1886 р. Положення про заходи по охороні державного порядку та громадського спокою від 14 серпня 1881 р. та інші репресивні заходи адміністративно-поліційних органів на Україні. **Статут цивільного судочинства 1864 р.** - перший цивільно-процесуальний кодекс імперії. II Відділення його величності Канцелярії. Д.Н. Блудов. Французький цивільно-процесуальний кодекс 1806 р. Судова практика. Постанова «Основні положення перетворення судової частини» 1862 р. Відділення цивільного судовиробництва. С.І. Зарудний. Структура: Загальні положення; Книга перша «Порядок виробництва у мирових судових установах»; Книга друга «Порядок виробництва в загальних судових місцях»; Книга третя «Виключення з порядку загального судовиробництва»; Книга четверта «Судовиробництво охоронне»; Додатки - «Форма позовного прохання», «Форма виконавчого листа», «Правила застосування Статуту цивільного судовиробництва у Закавказькому краї», «Тимчасові правила виробництва справ межових» та «Тимчасові правила про виробництво справ про неспроможність». Принципи цивільного судочинства гласність, публічність, демократичність, змагальність. Зміст: поняття суб'єктів цивільних правовідносин, об'єкти спорів, підвідомчість, підсудність мирових і загальних судових установ, положення повірених, позови, докази, порядок розгляду цивільних справ, строки, підстави оскарження, виконання рішень, судові податки тощо. Порядок впровадження та дії Статуту в Україні. Статут – символ Судової реформи 1864 р. **Статут кримінального судочинства 1864 р.** – перший загальноімперський кримінально-процесуальний кодекс. Джерельна основа Статуту. Основні положення перетворення

судової частини 1862 р. Французьке законодавство. Повне зібрання законів імперії 1830 р. Звід законів імперії 1857 р. Судова практика Сенату. Структура (загальні положення, три книги поділені на розділи, глави, відділення, статті та додатки). Принципи розгляду кримінальних справ судами. Книга I «Порядок виробництва в мирових судових установах». Книга II «Порядок виробництва у загальних судових місцях». Книга III «Вилучення з загального порядку кримінального судовиробництва». Зміст – норми кримінально-процесуального права (поняття підсудності, дізнання та попереднє слідство, судовий розгляд, визначення вироків, оскарження, виконання кримінальних вироків тощо). Юрисдикція Статуту в Україні. **Статут про покарання, що накладаються мировими судьями 1865 р.** – основний чинний нормативний акт мирової юстиції. Матеріальне адміністративне право. Історія підготовки Статуту. Джерельна база. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1857 р. (652 ст.). Зарубіжне законодавство. Поліцейські проступки. Судова практика. Структура – тринадцять глав (181 ст.). Зміст. Загальні положення про види покарань. Види проступків (проти порядку управління, проти благочиння, проти особистої безпеки, про самовільне користування чужим майном тощо). Особливості запровадження та дії Статуту в Україні. **Кримінальне уложення 1903 р.** – останній правовий акт кодифікаційних робіт в імперії. Порядок підготовки проекту. Орган кодифікації - Відділ зводу законів Державної канцелярії (1893-1917). Джерельна основа. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. Германське кримінальне уложення 1871 р. Судова практика. Структура: Загальна частина (глава I, 72 ст.); Особлива частина (36 гл., 615 ст.). Поетапний порядок введення у дію. Глава II «Про порушення постанов, які обороняють віру». Глава III «Про бунт проти верховної влади та про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому». Глава IV «Про державну зраду». Глава V «Про непокору владі» та інші за 1903 – 1906 рр. Суть основних положень Уложення. Простір та час дії в Україні. Історико - правове значення.

Основні риси окремих галузей права. Цивільне право. 10 том Зводу законів 1842 р. Суб'єкти цивільних правовідносин. Фізичні та юридичні особи. Дієздатність та правоздатність. Розширення сфери застосування цивільного права. Право

власності. Земельна власність. Зобов'язальне право. Підстави виникнення зобов'язань. Види договорів (обмін, купівля-продаж, запродаж, наймання, позика, позичка, товариства тощо). Забезпечення зобов'язань (порука, неустойка, застава нерухомого та рухомого майна), Банкруцтво. Торгове право. Закріплення капіталістичної власності. Фабрично-заводське законодавство. Вексельне право. Охорона інтересів наймача. Спадкове право на рухоме та нерухоме майно. Коло спадкоємців. Спадкування за законом і заповітом. Сімейно-шлюбне право. Порядок укладання та розірвання шлюбу. Права та обов'язки подружжя. Правовідносини батьків і дітей. Опіка та піклування. **Кримінальне право.** Поняття та види злочинів (проти церкви, державної влади, порядку управління, державного та приватного майна, благочиння, життя, здоров'я, честі приватних осіб тощо). Протиправні діяння (тяжкі злочини, злочини, проступки). Мета та система покарань (смертна кара, каторга, ув'язнення, штраф, пеня, арешт тощо). Пом'ягчення та посилення покарання. Зміни у кримінальному праві протягом Першої світової війни.

Судочинство. Цивільно-процесуальне право. Основні риси судового процесу з цивільних справ. Позовні строки. Забезпечення доказів. Порядок оскарження. Виконання рішень. Нотаріальні дії. **Кримінально-процесуальне право.** Дізнання та попереднє слідство. Компетенція судових слідчих. Судовий розгляд. Інститут присяжних заспівачів. Коронний суд. Обвинувачення та захист. Вердикт. Ухвалення вироків. Підстави скарг та протестів. Виконання вироків. Виправне законодавство. **Адміністративний процес.** Утворення адвокатури й нотаріату та реорганізація прокуратури. Надзвичайна юстиція 1906-1907 років.

Проголошення Тимчасового уряду та його програмна декларація від 3 березня 1917 р. Законодавство тимчасового уряду. Демократизація політичного життя. Цивільне право. Правові заходи по стабілізації економіки. Захист права власності. Посилення адміністративно-правових методів регулювання. Правове регулювання праці. Кримінальне законодавство. Нормативні акти по демократизації каральної політики. Надзвичайна слідча комісія. Посилення репресій і відхід від демократичних свобод. Відновлення смертної кари. Постанова про злочини проти державного порядку.

Спеціальна література:

1. Бартків В.П. Місцеві органи державного управління імперії в реалізації реформи аграрних відносин 1861 і наступних років. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2001. № 15. С. 137–142.
2. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст.(на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. Харків : НУВС, 2003. 257 с.
3. Богатчук С.С. Аграрна реформа 1861 р. та її наслідки для економічного розвитку України. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики, 2018, № 4. С. 129-138.
4. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XIX ст.): навчальний посібник Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 408 с.
5. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних правовідносин в Україні (IX – XIX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Атика, 2013. 348 с.
5. Герлігі П. Одеса : Історія міста, 1794-1914. Київ: Критика, 1999. 383 с.
7. Глизь Ю. І. Київська міська дума: взаємозалежність між соціальним складом гласних та ефективністю їх діяльності (1871–1914 рр.). Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. 2015. Вип. 10. С. 162–163.
8. Камінська Н.В. Місцеве самоврядування: теоретично-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навчальний. посібник. К.: КНТ, 2010. 232.
9. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.
10. Коросташов О.В. Особливості правового регулювання суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX столітті. Право України. – 2000. –№ 1. – С. 129–132.
11. Коросташов О.В. «Звід законів...» як джерело права Лівобережної України у XIX столітті. Держава і право. 1999. Вип. 5. С. 17–23.
12. Коросташов О.В. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на Лівобережній Україні у XIX столітті (після скасування місцевого права). Держава і право, 1999. Вип. 5. С. 54–62.
13. Лепісевич П.М., Терлюк І.Я. Державно-правовий устрій України в імперську добу. Навчальний посібник з історії держави і права. Л.: Край, 2005. 126 с.
14. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Вінниця, 2016. 238.
15. Попко В.В. Порівняльне муніципальне право. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 361 с.
16. Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX - на початку XX ст. Волинські історичні записки. Житомир, 2009. Т. 2. С. 110-116

Доцент Вовк О.Й.